RES HISTORICA 52, 2021

DOI:10.17951/rh.2021.52.691-698

Violetta Julkowska
(Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland)
https://orcid.org/0000-0002-9025-5917
E-mail: viola@amu.edu.pl

O historii i edukacji w obozowych przestrzeniach pamięci. *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po" – muzea*, red. T. Kranz, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin 2021, ss. 445 + il.

About History and Education in Camp Memory Spaces. *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po" – muzea*, red. T. Kranz, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin 2021, pp. 445 + il.

ABSTRACT

The review article presents three tomes of collective publication edited by T. Kranz, published by effort of National Museum Majdanek. It is dedicated to basic problems connected with museal and educational work in post-camp memory places. The articles of

PUBLICATION INFO				
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	OPEN ACCESS
THE AUTHOR'S ADDRESS: Violetta Julkowska, the Institute of History of the Adam Mickiewicz University in Poznań, 7 Uniwersytetu Poznańskiego Street, Poznań 61-614, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Adam Mickiewicz University in Poznań				
SUBMITTED: 2021.09.13	ACCEPTED: 2021.10.11		PUBLISHED ONLINE: 2021.12.28	CC BY
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	Crossref doi
DOAJ DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS			ERIH PLUS	

the third volume, published in June 2021, were discussed extensively, whereas in selected aspects alluded to content of other volumes, published in previous years.

Key words: death camp, museum, Holocaust, history, memory, education

STRESZCZENIE

Artykuł recenzyjny analizuje trzytomowe wydawnictwo zbiorowe pod red. T. Kranza, opublikowane staraniem Państwowego Muzeum Majdanek i poświęcone podstawowym problemom związanym z pracą muzealną oraz edukacyjną w poobozowych miejscach pamięci. Omówione zostały szczegółowo artykuły tomu trzeciego, wydanego w czerwcu 2021 r., natomiast nawiązano problemowo do zawartości pozostałych tomów opublikowanych w poprzednich latach.

Słowa kluczowe: obóz, muzeum, Holokaust, historia, pamięć, edukacja

W czerwcu 2021 r. ukazała się praca zbiorowa, *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po" – muzea* pod redakcją Tomasza Kranza[1], będąca trzecim tomem cyklu wydawniczego poświęconego muzeom martyrologicznym, których wydawcą jest Państwowe Muzeum na Majdanku. Placówka ta, działająca od listopada 1944 r. jako pierwsza tego typu instytucja muzealna na świecie, ma w swoim szerokim spektrum aktywności między innymi upowszechnianie wiedzy i edukację o Holokauście. Muzeum w latach 2017–2019 było organizatorem, we współpracy z Uniwersytetem Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, cyklu konferencji naukowych, których pokłosiem stała się wspomniana seria publikacji. Ich całościowe znaczenie warto przypomnieć i podkreślić przy okazji zamknięcia serii[2], a zatem na wstępie odniosę się do dwóch tomów poprzedzających recenzowaną publikację.

Redaktorem naukowym całego cyklu, a zarazem autorem kilku kluczowych tekstów, jest dr Tomasz Kranz, dyrektor Muzeum na Majdanku – kierujący od wielu lat instytucją znaną z inicjowania prac dokumentacyjno-badawczych i edukacyjnych, mającą liczne osiągnięcia w zakresie misji upamiętniania oraz wieloletnie doświadczenie.

Specyfika wspomnianego cyklu tematycznego polega na objęciu refleksją naukową szerokiego zakresu zagadnień związanych z historią powstania i różnymi aspektami funkcjonowania muzeów w poobozowych miejscach pamięci. Autorami tekstów są głównie pracownicy tychże in-

[1] *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po" – muzea*, red. T. Kranz, Lublin 2021.

[2] Wcześniejsze tomy cyklu: *Muzea w poobozowych miejscach pamięci. Tożsamość, znaczenia, funkcje*, red. idem, Lublin 2017; *Pedagogika pamięci. O teorii i praktyce edukacji w muzeach martyrologicznych*, red. idem, Lublin 2018.

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698

stytucji, ale również zainteresowani problematyką badacze akademiccy z różnych ośrodków w Polsce i za granicą. Poszczególne tomy cyklu podejmują kluczowe dla muzeów martyrologicznych problemy, nawiązując zarówno do inspiracji teoretycznych płynących z głównego nurtu badań nad pamięcią Zagłady, jak i własnej praktyki muzealnej. Należy przy tym silnie zaakcentować, że w każdym z tomów cyklu, bez względu na jego temat przewodni, obecne jest wyczulenie na specyfikę problemów i zadań, z jakimi mierzą się muzea martyrologiczne na terenach Europy Środkowej i Wschodniej, gdzie upamiętnianie nie ma charakteru wyłącznie symbolicznego. Świadomość przenikania się w muzeach-obozach realnego miejsca zbrodni i zarazem instytucji muzealnej oraz idące w ślad za tym interakcje między autentycznym miejscem pamięci i muzeum powstałym na jego obszarze są stale obecnym elementem refleksji podejmowanej przez autorów wielu tekstów. O ile dominującym przedmiotem badań i rozważań, podejmowanym w całym cyklu, jest powstanie i działalność muzeów w poobozowych miejscach pamięci, o tyle specyfika każdego z tomów zbudowana została na kanwie różnych aspektów tej problematyki. W tomie pierwszym istotne było więc określenie tożsamości muzeów-obozów poprzez zdefiniowanie ich licznych i nakładających się funkcji, ale także dookreślenie kontekstu historycznego i kulturowego muzeum-obozu jako specyficznego rodzaju „miejsca pamięci" w europejskim krajobrazie muzealnym. Pojawiły się także próby konceptualizacji społecznej istoty upamiętniania *in situ*, a obok nich refleksja nad społeczną percepcją muzeów w poobozowych miejscach pamięci.

Z kolei teksty zamieszczone w tomie drugim skoncentrowały się na wątkach wcześniej sygnalizowanych, a mianowicie na różnych podmiotach edukacji historycznej i na perspektywie kształtowania kultury historycznej w drodze edukacji muzealnej. Zwłaszcza cenna wydaje się próba zdefiniowania edukacji muzealnej jako odrębnej formy oddziaływania muzeum, która nie jest tożsama z prezentacją i popularyzacją zbiorów, lecz wynika z nastawienia na realizację celów poznawczych, a w jeszcze większym stopniu na kształcenie nowych kompetencji kulturowych, w tym ugruntowanej retrospektywnie i empatycznie świadomości historycznej osób przybywających do muzeów. Tak rozumiana edukacja muzealna, zaprezentowana z odniesieniem do polskiej i niemieckiej „pedagogiki pamięci", zakłada jako cechy konstytutywne: otwartość na różne narracje i dyskursy historyczne, krytyczną analizę zastanych wyobrażeń, refleksyjne podejście do moralnego i etycznego wymiaru ludzkiego działania. Całość rozważań drugiego tomu zamyka interesująca debata z udziałem reprezentantów różnych miejsc pamięci z Polski i Niemiec, która ukazała kierunek ewolucji oddziaływania edukacyjnego w muzeach-obozach da-

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698

jący się zaobserwować w ostatnich latach. Uczestnicy panelu doszli do wniosku, że przekaz dydaktyczny, bazujący do tej pory na autentyczności miejsca, zmienia się obecnie dzięki pracy edukatorów w pedagogikę dialogu i partycypacji.

Przechodząc do omówienia najnowszej publikacji, chcę podkreślić, że tym razem wybór tematyki i zaproponowane we *Wstępie* (T. Kranz) ramy pojęciowe oraz teoretyczno-interpretacyjne stworzyły możliwość spojrzenia na omawiane zagadnienia z ważnej dla całości dyskursu muzeum martyrologicznego **perspektywy wielowymiarowej obecności historii w przestrzeni pamięci**. Rozpoczynająca tom interdyscyplinarna debata, prowadzona wokół podstawowych kategorii dyskursu pamięciowego i muzealnego, stała się forum wymiany poglądów i doświadczeń na temat konsekwencji związanych z muzealizacją terenu po obozie, w tym także problemu różnych planów temporalnych, jakie należy uwzględnić w pracy z tak wymagającą przestrzenią. Osobna kwestia dotyczyła wskazania rzeczywistych i potencjalnych interesariuszy muzeów-obozów, których lista uległa w ostatnich latach znaczącemu rozszerzeniu, a w przyszłości zdaniem ekspertów doprowadzi z pewnością do zmian w statusie muzeów, przekształcając je z martyrologicznych w muzea historyczne. Debatujący zwrócili uwagę również na zobowiązanie etyczne, jakie spoczywa na muzeum-obozie w kontekście różnicy między przyjętym zachodnim dyskursem pamięcioznawczym a uwarunkowanymi historycznie i lokalizacyjnie praktykami pamięci. Jak zauważyła biorąca udział w debacie antropolożka kultury Roma Sendyka, doświadczenie „pustki po ofiarach" jest odmiennie interpretowane i odczuwane w miejscach, gdzie prochy ludzkie są nadal obecne. Sytuacja ta może prowadzić do zmiany w pojmowaniu „pamięciowych" obowiązków nakładanych na muzea-obozy, łącznie z ideą upodmiotowienia prochów i szczątków jako odpowiedzi na ich trwałą, materialną obecność na terenie obozu (*Debata wprowadzająca* z udziałem: Romy Sendyki, Andrzeja Stępnika, Bogusława Szmygina, Roberta Traby, Anny Ziębińskiej-Witek).

Debata otwiera się na kolejne teksty tomu zebrane w czterech częściach: pierwszej: *Obóz – źródła i historiografia*, drugiej: *„Miejsca po" – historia i upamiętnienie*, trzeciej: *Muzea – koncepcje i narracje* oraz czwartej: *Postpamięć.* Spójna kompozycyjnie struktura tomu została pomyślana jako palimpsestowo potraktowane warstwy źródłowe, przestrzenie i znaczenia, które umożliwiają całościowe zapoznanie się z przeszłością obozów. Takie podejście umożliwia stałe pozyskiwanie nowych dokumentów i powstawanie na ich podstawie opracowań historycznych, co jako zadanie badawcze pozostaje w gestii archiwistów, historyków i muzealników. W tekstach tego tomu odzwierciedlona została świadomość historycznej zmienności

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698

funkcji pełnionych najpierw przez obozy, a następnie przez „miejsca po obozach", od momentu zakończenia wojny do chwili obecnej. Tak pomyślane ujęcie dało całościowy wgląd w przeszłość tych miejsc i pozwoliło na zrównoważenie dwóch istotnych misji muzeum martyrologicznego w przestrzeni społecznej, którymi są z jednej strony upamiętnianie oraz z drugiej dawanie historycznego świadectwa, w tym także tworzenie historycznego przekazu. Bez wiedzy historycznej, co zdecydowanie podkreślone zostało w książce, nie ma podstawy do tworzenia się wyobrażeń historycznych i nie ma podstawy do kształcenia krytycznej świadomości historycznej. Ten wieloautorski, niezwykle bogaty treściowo tom daje liczne wglądy w materiały historyczne i realizacje muzealne, które służą kształceniu postawy odbiorcy krytycznego, czyli opierającego swoją wiedzę na badaniach naukowych.

Recenzowana publikacja nie uzyskałaby spójności przekazu, gdyby nie jej konsekwentna konceptualizacja, która tworząc ramy interpretacyjne, wyraźnie zmierza w kierunku budowania całościowej teorii wielofunkcyjnego i wielowymiarowego muzeum martyrologicznego. Zamysł tej koncepcji oddaje zarówno tytuł książki: *Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po" – muzea*, odzwierciedlający obecne w tekstach różne obszary interpretacji, jak i kompozycja poszczególnych jej części, zbudowanych wokół fundamentalnych kategorii interpretacyjnych tego tomu: *obozu*, *miejsca po obozie* i *muzeum*. Ten zabieg wzmocnił dodatkowo potencjał interpretacyjny całego tomu i jego poszczególnych tekstów. Zwłaszcza kluczowe dla specyfiki tego tomu jest wyraźne rozróżnienie wojennej historii obozu – oraz „miejsca po", które również posiada własne, późniejsze, bo już powojenne warstwy historii i pamięci. W tej sytuacji odwołanie się przez Redaktora do kategorii palimpsestu wydaje się metaforą trafną i dobrze obrazującą różne aspekty prowadzonych współcześnie badań.

Obóz, będący przedmiotem refleksji w części pierwszej, został zdefiniowany poprzez historię prześladowań i eksterminacji więźniów, ich zbiorowe i jednostkowe losy, z którymi zapoznają przede wszystkim dokumenty, materialne świadectwa, urządzenia i zabudowania oraz teren obozu. Dowiadujemy się z poszczególnych tekstów o żmudnym i trwającym latami procesie kompletowania dokumentów bezpośrednio i pośrednio ukazujących systemowe, zorganizowane podejście Niemców, prowadzące do niewolniczej eksploatacji więźniów, do zbrodniczych eksperymentów i do eksterminacji więźniów obozu w Stutthof (A. Kłys). Z kolei zamieszczone w tomie przykłady analizy piśmiennictwa naukowego, odnoszące się do obozów Gross-Rosen (D. Sula), KL Plaszow (K. Kocik) i KL Lublin (W. Lenarczyk), prowadzone z perspektywy historycznej recepcji dokumentów i opracowań na temat obozów, ilustrują nie tylko to, jak zmieniało się na

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698

przestrzeni lat podejście interpretacyjne do tematu obozu, ale nawet zmianę w nacechowaniu ideologicznym i politycznym, zachodzącą w obszarze języka opracowań naukowych. Historyczna zmienność przekazu dotyka bowiem wielu warstw znaczeniowych.

Druga część pracy koncentruje się na **„miejscu po"**, czyli na przestrzeni i obiektach wraz z ich zmieniającą się pamięcią i ewoluującą w czasie koncepcją muzealizacji miejsc pamięci, co zostało ukazane w studium porównawczym Majdanka i Bełżca (T. Kranz) oraz uroczystości odsłonięcia pomnika w Stutthof (M. Osiński), bądź też na świadomym zacieraniu śladów zbrodni na przykładzie Bełżca (T. Hanejko) lub na pamięci niekompletnej powodowanej niechęcią do ujawniania obok zbrodniczej działalności wojennej Niemców także zbrodni komunistycznych dokonywanych już po wojnie („Pod Zegarem" – M. Michniowski). Poza wspomnianymi warstwami historycznymi są także przykłady pamięci zafałszowanej ze względów ideowo-politycznych w czasach powojennych, co uwidoczniło się na przykładzie obozu w Chełmnie nad Nerem (B. Grzanka).

„Miejsce po" obejmuje także refleksję wobec pozostałości i reliktów ukrytych pod ziemią, co jeszcze bardziej uwidacznia problem zacierania śladów zbrodni przez jej sprawców (Sobibór i Bełżec), a jednocześnie przywołuje niechętnie wspominane powojenne historie związane z profanowaniem tych miejsc – będących przecież rzeczywistymi grobami zbiorowymi i cmentarzyskami. Zgromadzone w tomie teksty przekazują również informację na temat prowadzonych współcześnie badań historycznych i archeologicznych na terenach „poobozowych" w Chełmnie nad Nerem i w Sobiborze, wykorzystujących zdjęcia lotnicze, skanowanie 3D i inne zaawansowane technologie cyfrowe, pozwalające na ustalenie śladów zatartych przez upływ czasu lub celową działalność maskującą zbrodnie. Warty odnotowania jest fakt, że zasadnicza zmiana w podejściu do upamiętnienia miejsc zbrodni nastąpiła w latach dziewięćdziesiątych XX w., a jednym z aktorów tego zwrotu był śp. Andrzej Przewoźnik, pełniący przez dziewiętnaście lat funkcję Sekretarza Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, co zostało pozytywnie zauważone w kilku tekstach.

Osobny aspekt odnoszący się do przestrzeni po obozach dotyczy tworzenia krajobrazów pamięci, w tym historycznej zmienności sposobów upamiętniania miejsc zagłady, poczynając od monumentalnych założeń pomnikowych charakterystycznych dla lat sześćdziesiątych (Majdanek, Stutthof), aż po współczesne przykłady estetyzacji pustych przestrzeni, znajdujących się na obszarze dawnych obozów (Bełżec i Sobibór). Nowe podejście zmierza raczej do tworzenia na terenie obozu przestrzeni indywidualnej kontemplacji wydarzeń historycznych i upamiętnienia ofiar poprzez odwołanie się do emocji osób przebywających na terenie mu-

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698

zeum-obozu. Wymiar estetyczny organizacji przestrzeni pamięci przesuwa uwagę czytelników do kolejnej części książki zajmującej się koncepcjami i narracjami stosowanymi w projektach i realizacjach muzealnych. **Muzeum** jest bowiem elementem spinającym całość rozważań – choć nie ostatnim. Wieloletnia praktyka działania muzeów w przestrzeniach pamięci pozwoliła wyznaczyć oczekiwane cechy konstytutywne działalności tego typu placówek muzealnych w przestrzeni publicznej. Odwołanie się do kilku reprezentatywnych dla tego zagadnienia placówek pozwoliło na zaprezentowanie, jak w praktyce muzealnej działa spektrum poznawczych i społecznych funkcji spełnianych przez muzea martyrologiczne, a na przykładzie ekspozycji muzealnej w Sobiborze uzyskaliśmy wgląd w kolejne etapy powstawania i realizacji koncepcji upamiętnienia przestrzeni doświadczanej wielokrotnie, wraz z odczytaniem jej warstw historycznych (Tomasz Kranz). Przykład scenariusza upamiętnienia KL Plaszow (Monika Bednarek, Marta Śmietana) oraz koncepcji wykorzystania fotografii jako specyficznej formy narracji o obozach koncentracyjnych Auschwitz (Agata Jankowska), to po Sobiborze kolejne instruktywne studium przypadku, ukazujące wielowymiarowe zadania i zobowiązania formalne oraz etyczne współczesnych muzeów. Część muzealną zamyka kolejna debata z udziałem fachowców i przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych (Paulina Florjanowicz, Dorota Folga-Januszewska, Wiesław Wysok oraz głosy w dyskusji Roberta Traby i przedstawicieli instytucji państwowych), dla których wspólnym punktem odniesienia stał się potencjał edukacyjny muzeów-obozów. Wyraźnie zostało podkreślone w tej debacie i poparte przykładami konkretnych rozwiązań, że kluczowe staje się obecnie historyczno-refleksyjne podejście edukatorów muzealnych do zadania prezentacji uczestniczącej. Obie debaty poszerzyły krąg tematycznych wypowiedzi o stanowiska ekspertów różnych dziedzin, spełniając tym samym ważny postulat płynący ze środowiska muzealników, a mianowicie zainteresowania tematem muzeów-obozów badaczy akademickich.

Pamięć to ostatnia część opracowania, która prezentuje dwa teksty odnoszące się do szeroko rozumianego dziedzictwa trudnej pamięci, kierując uwagę odbiorców w stronę traumy odziedziczonej. Sztuka i jej terapeutyczne oddziaływanie są tu postrzegane jako szansa na przepracowanie lęków i odnalezienie spokoju. Ponadto obecność sztuki w przestrzeniach pamięci jest od lat uznanym sposobem reprezentacji tego, co niewyobrażalne i niewyrażalne. Działania artystyczne, zwłaszcza literatura (Justyna Nowak) i sztuki wizualne (Kinga A. Gajda), zmierzają do uniwersalizacji pojedynczych przeżyć, a tym samym włączenia do sfery pamięci kulturowej doświadczeń jednostkowych. Sztuka poszukuje języka zdolnego do

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698

wyrażenia najtrudniejszych emocji i osobistych przeżyć ofiar w sposób angażujący współczesnych odbiorców oraz zmieniający ich nastawienie poprzez odwołanie się do pracy wyobraźni i do wiedzy o przeszłości.

Zatem recenzowana publikacja, jak i poprzedzające ją dwa tomy, są cennymi przykładami nowatorskich propozycji rozwiązań koncepcyjnych oraz dobrych praktyk, niezbędnych w mierzeniu się z trudnymi obszarami tematycznymi muzeów-obozów. Całość cyklu to niezwykle staranne pod względem merytorycznym i edytorskim opracowania, które można polecić uwadze zarówno środowiska specjalistów, jakimi są muzealnicy, ale także dużo szerszemu gronu badaczy i nauczycieli akademickich. Zarówno recenzowana publikacja, jak i poprzedzające ją tomy, to również cenna propozycja, która powinna zostać upowszechniona w kręgu szkolnych nauczycieli historii i wos oraz nauczycieli innych przedmiotów humanistycznych, zaangażowanych w projekty edukacyjne zawiązane z edukacją o Holokauście. Edukacja historyczna prowadzona w muzeach martyrologicznych na terenach Europy Środkowo-Wschodniej wymaga – co zostało w pracy podkreślone przy okazji toczonych debat – podejścia uwzględniającego kontekst historii i pamięci miejsc naznaczonych masowymi grobami ofiar. Podniesienie świadomości i kultury historycznej czytelników to z pewnością cele, które wymieniony cykl spełnia w stopniu wysokim.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Historia w przestrzeniach pamięci. Obozy – „miejsca po" – muzea, red. T. Kranz, Lublin 2021.

Muzea w poobozowych miejscach pamięci. Tożsamość, znaczenia, funkcje, red. T. Kranz, Lublin 2017.

Pedagogika pamięci. O teorii i praktyce edukacji w muzeach martyrologicznych, red. T. Kranz, Lublin 2018.

NOTA O AUTORZE

Violetta Julkowska – historyk historiografii i dydaktyk historii, afiliacja Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Publikacje książkowe: *Retoryka narracji historycznej Joachima Lelewela* (Poznań 1998); *Europejski wymiar edukacji a chrześcijaństwo* (Poznań 2006); *Historia dla wyobraźni. Recepcja i interpretacja pisarstwa historycznego Karola Szajnochy* (Poznań 2010); *Foto-historia. Fotografia w edukacji historycznej* (red., Poznań 2012); *Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości* (red., Poznań 2012); *Przywołane z historii. Ocalone z pamięci* (red., Kościan 2013); *Jan Kiliński. Historia i pamięć* (red., Poznań 2015); *Memory of heritage. Heritage of memory* (red. z W. Wernerem, Poznań 2016); *Contemporary Lives of the Past* (wspólnie z W. Wernerem, Poznań 2018); *Historie rodzinne. Narracje-narratorzy-interpretacje* (Poznań 2018).

DOI: 10.17951/rh.2021.52.691-698